

ЗАМІТКИ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИОГРАФІЮ

Ці замітки є певною спробою дати загальну характеристику сучасного стану української історіографії. У цілому такий задум – справа невдячна, оскільки за роки української незалежності історіописання набуло такої різноманітності і багатокольоровості, що звести його до якихось типових груп дуже складно. Тим не менше, суб'єктивний погляд на те, що ми називаємо сучасною українською науковою історіографією, може бути чимось корисним. Треба додати, що в науковій періодиці до питань сучасної історіографічної творчості зверталось чимало фахових істориків, ця проблематика неодноразово обговорювалася на конференціях, конгресах і семінарах¹. А один польський історик – Томаш Стрик – присвятив їй фундаментальну наукову монографію².

Спочатку декілька загальних штрихів. Від Української РСР незалежна Україна отримала у «спадок» радянську версію «історії Української РСР», сформованої на засадах соціально-економічного детермінізму і компартійної ідеології, а також великий загін фахових істориків, серед яких основну частину склали історики КПРС, а також дослідники з т.зв. кафедр суспільних наук. Цей загін істориків, що становив майже половину всіх фахівців, як, зрештою, і більшість інших радянських істориків, мав низку характерних рис, серед яких треба насамперед відзначити: ідеологічну індоктринацію в річищі вульгарного марксизму-ленінізму з його оптимістичною вірою в суспільний поступ і обов'язковими зовнішньою та внутрішньою цензурою; невисокий рівень фахової підготовки в роботі з джерелами; ігнорування світових тенденцій в розвитку історичної думки і новітніх методологій; відсутність серйозних міжнародних контактів і незнання іноземних мов. Загалом, українська історіографія мала всі риси провінційної історіографії навіть в межах СРСР, де всі кращі сили і дослідницькі можливості були сконцентровані у Москві. Усе це пригадую тільки для того, щоб пояснити наступні тенденції в розвитку національної історіографії.

Після утворення незалежної України сталося так, що за розмовами про реформи і демократизацію була збережена і навіть «удосконалена» вся інфраструктура гуманітарного знання. Насамперед були рішуче зміцнені зв'язки і залежність науковців від держави: залишено державну академію наук з її численними інститутами, систему вищої університетської освіти, систему народної освіти. Зміни торкнулися лише тематики історичних досліджень, наповнення програм предметів вищів і

шкіл. Решта змін мали чисто декоративний, або й взагалі кон'юнктурний характер (наприклад, запровадження «національних» інститутів і університетів, експерименти зі змістом навчальних програм тощо).

Що торкається історії та історичного знання, то вони опинилися під велетенським пресом ідеології і політики. Але на цей раз йшлося не про «радянізацію» минулого, а його «націоналізацію»³. Здавалося, що в цьому немає особливої проблеми, і сам час велів «переписувати» історію з нових методологічних та ідеологічних позицій, котрі б легітимізували нових суб'єктів міжнародного життя – українську націю і державність. Однак для історії це обернулося двома неочікуваними явищами. По-перше, в пошуках схеми і концепції національної історії не знайшлося альтернативи версіям М. Грушевського і В. Липинського – істориків початку ХХ ст., що жили і діяли у відмінних суспільних та інтелектуальних умовах. По-друге, запропонована і, зрештою, нині реалізована версія «нормативної» історії України, або її канон, мало чим відрізняється від «марксистсько-ленінського» погляду на минуле України та українців; їй властиві всі провідні риси лінійності, телеологізму, функціоналізму, закономірностей історичного процесу в тому вигляді, який ми знаходимо і у Гегеля, і у Маркса, і у радянській історіографії. Однак відрізняє її від них тільки те, що на місце «абсолютного духу» або «прогресивного» класу і класової боротьби поставлено націю і національну боротьбу, котра успішно і «закономірно» завершується на одній стадії із набуттям Україною незалежності, щоб перейти до наступної – вищої, тобто будівництва суспільства «загального благоденства». (Побіжно можна згадати, що в 1993 р. цілком серйозно в Міністерстві освіти України розглядалося питання про заміну вузівського курсу «наукового комунізму» курсом «наукового націоналізму», але на щастя вистачило розуму, щоб відмовитися від такого задуму).

Здавалося б, що ж тут поганого? Адже немає сумніву в тому, що для подолання наслідків тривалої радянської пропаганди і викорінення застарілих історичних стереотипів необхідно сконструювати версію українського минулого з метою формування національної свідомості населення і легітимації українських державницьких прагнень. Однак виявилася цікава обставина: українська нормативна історіографія, творена кращими істориками України (що покладена в основу університетських і шкільних програм), мало чим відрізняється від версії історії Української РСР за доббором і селекцією матеріалу, міфологічністю головних побудов, замовчуванням невігідних моментів, фальсифікацією документальних матеріалів тощо. Іншими словами, сучасна нормативна версія історії України є однобічно етноцентричною, героїчною, заснованою на ідеалізації всього українського і

протиставлення йому всього неукраїнського, тобто цілком міфологізованою версією неоромантичного плану⁴. У підсумку ми маємо національну виховну історію, яка з наукового погляду не витримує критики, а з громадянського – формує небезпечні тенденції національного егоїзму, соціального колективізму і підпорядкування особи спільноті, антидемократизму, а що найгірше – породжує конфлікт історичної пам'яті населення різних регіонів України.

Але повернемося до вихідних позицій. Після 1991 р. безперечно зникла політична цензура, частково відкрилися архівні сховища і полегшився доступ до документальної бази, створилися сприятливі умови для роботи істориків. Це спричинило два важливі процеси в історичному пізнанні. По-перше, розпочалось активне вивчення і публікація документальних матеріалів, передусім із замовчуваних раніше проблем минулого України та її взаємин з іншими народами, зокрема у складі СРСР. Цей процес продовжується донині і йому не видно кінця та краю; його наслідком стали численні документальні публікації з усіх періодів національної історії, насамперед з історії українського козацтва і гетьманщини, Української революції 1917–1920 рр., тоталітарного терору в роки УРСР, Голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольного руху в роки Другої світової війни тощо. З другого боку, нова джерельна база, що давала значний простір для нових сучасних інтерпретацій, дозволила досить легко і швидко готувати та захищати кандидатські і докторські дисертації за рахунок «закриття» т.зв. «білих» і «чорних» плям минулого без особливих зусиль щодо їх осмислення – у центрі уваги опинилася українська етнічна спільнота, через еволюцію якої розглядалися всі суспільні явища. Такі дисертації масово захищалися і захищаються досі без особливих зусиль за виробленим у старі «знайомі» часи шаблоном: їх назви, як правило, говорять самі за себе, оскільки починаються зі слів «боротьба за...», «національний рух в ...», «вклад українців в...» і т.д. Як правило, в таких дисертаціях є «логічна» мета, що стає дороговказом – показати боротьбу українців за незалежність, за культуру, проти національного гноблення, проти тоталітарних режимів і т.п. Результатом цього маємо, що у 1993–2002 рр. історики захистили 192 докторські і 1243 (!) кандидатські дисертації, що становило приблизно 33 % всіх докторських і 33 % всіх кандидатських дисертацій, захищених в Україні по всіх спеціальностях⁵. Якщо на кінець 1980-х років було понад 3 тис. дипломованих істориків, то на кінець 2000-них років в Україні працює понад 6 тис. дипломованих істориків (кандидатів і докторів наук).

Як бачимо є «статистика зростання», є здобутки у конструюванні наскрізної схеми історії України, яка нині впроваджена в систему вищої

і середньої освіти. Але за всім цим стоїть небезпечна тенденція депрофесіоналізації історичного фаху як такого через схематизацію «виготовлення» псевдонаукових дисертацій і створення розлогого державного апарату «ідеологічних борців», котрі будуть виконувати будь-яке владне замовлення. А це означає, якщо говорити словами відомого російського історика Ю. Афанасьєва, що «минуле знову треба «підчищати», з нього знову треба видаляти дуже багато, що не працює на потребу біжучого моменту, і, відповідно, додавати те, чого всім сьогодні так сильно хочеться»⁶. Така позиція, як видається, несумісна із засадами й етикою наукової праці.

З другого боку, суспільство потребує певної історичної пам'яті, без якої не може існувати жодна соціальна спільнота, в тому числі нація. Тому можна сказати, що головною проблемою, з якою зіштовхнулася українська історіографія після 1991 р. і яка продовжує існувати досі, полягає в тому, що українські історики зрозуміли соціальний виклик тільки як «переписування» історії і не звернули уваги на суть проблеми – як її переписувати. Тому криза сучасної пострадянської історіографії не є кризою науки, а є, за висловом відомого українського історика Н. Яковенко, кризою «ідентичності історика», кризою вичерпання макросоціальних схем історичного процесу, котрі вже давно не задовольняють науку і науковців⁷. До неї додається ще й криза історичної пам'яті суспільства, розділеного впродовж багатьох десятиліть і навіть століть у цивілізаційному відношенні: пам'яті, орієнтованій на «особливу» історичну місію «між Заходом і Сходом», і пам'яті, що ґрунтується на європейському досвіді розв'язання суспільних проблем.

Принагідно не можна не сказати хоча б кількох слів про сучасну світову епістемологічну ситуацію, що змушує і нас, істориків, по-новому подивитися на минулу реальність. Йдеться про процеси зміни світобачення і мислення кінця ХХ – початку ХХІ століття, які отримали таку непопулярну у декого назву переходу від «модерну» до «постмодерну», або від «модерного» образу науки до «постмодерного». Якщо коротко підсумувати відмінність між цими образами, то слід констатувати, що «модернізм», пов'язаний з «математизацією науки», сприймає світ як об'єкт перетворення з метою людської «корисності», «приватизує» його у відповідності до засад конструювання. «Постмодерністське» бачення формує цілком інший образ науки, образ, заснований на «деконструкції» соціокультурних уявлень, котрі містяться в мові; ці уявлення представляють собою «армію метафор», що виникають в результаті кожної послідовної спроби з'ясувати стан світу на даний конкретний момент і які в іншому часовому вимірі перетворюються на «літературні фікції», міфологію. «Постмодернізм» констатує одну

важливу істину: «світ як становлення» не можливо відбити у формі всеохопної «абсолютно істинної теорії». За таких умов залишається лише одна можливість пізнання – інтерпретувати, витлумачувати світ з допомогою мови («наративу»). Але будь-яке буття, що його можна інтерпретувати за допомогою мови, буде «текстом», а сам світ постає як своєрідний текст. «Ніщо не існує поза текстом – стверджують постмодерністи, – або поза даним текстом існують тільки інші тексти»⁸.

Для історика ці висновки безапеляційно важливі, оскільки йдеться про «відсутню» реальність і конструктивну здатність людського розуму. Історик завжди сам «творить» історію у відповідності до своїх світоглядних позицій і соціального середовища. Але цей інтелектуальний процес у фахових колах спрямований насамперед на реконструкцію світогляду і свідомості (менталітету) історичних акторів минулого, а не приписування їм новітніх уявлень. Іншими словами, історик стикається нині з однією з найскладніших пізнавальних проблем – реконструкції стану свідомості (і підсвідомості) людей минулого, а, значить, і соціальної реальності через розшифрування змістів і значень мови. Така історія є значно глибшою і правдивішою, але вона є завжди своєрідною мікроісторією.

Отже, можна констатувати, що українські історики за майже двадцять років існування без цензурно-тоталітарного тиску, по-перше, створили, або краще сказати дещо модернізували схему наскрізної і тяглої історії «українського народу», запропоновану ще на початку ХХ ст. Ця схема активно служить нормативною підставою для дисертацій, книжок, підручників, популярної літератури. Вона є базою, на яку спирається більшість провідних українських політиків, зокрема і Президент В. Ющенко. Її творцями виступає більшість провідних істориків НАН України, відомих університетів. Це є як би «вищий» поверх історичного істеблїшменту, який працює в державних установах, починаючи від академії наук і до приватних університетів включно. В останні два роки все вагомїшу роль у здійсненні історичної політики відіграє Український інститут національної пам'яті (створений 2006 р.), на який покладено обов'язки формувати національну історичну свідомість.

У доробку вищого «історичного» ешелону солідний компендіум синтетичних видань, університетських і шкільних підручників, документальних серій. Немає можливості перераховувати всі здобутки канонічної історіографії, згадаємо тільки 15 томів «Україна крізь віки» (1998–2000 рр.), удостоєних Державної премії України у 2000 р., п'ятитомник «Історія української культури» (1998–2003), двотомних «Історії українського селянства. Нариси» (2006), «Енциклопедія історії України» (вийшло 5 томів, готуються наступні п'ять) тощо. Біля підстав

більшості цих видань стоїть Інститут історії України НАН України (директор – академік НАН України В.А. Смолій). Не беручись зараз до загальної оцінки нормативних видань, відзначимо їх важливу рису: наполегливий пошук національної історичної ідентичності і, водночас, намагання вийти за рамки модерних традицій. Свідченням цього є створення в Інституті історії України НАН України низки цікавих експериментальних журналів і збірників, котрі по-суті демонструють спроби вийти за межі канонічної історії – «Соціум. Альманах соціальної історії», «Ruthenica. Альманах історії та археології Східної Європи», «Україна в Центрально-Східній Європі» та інші. Останнім часом Інститут ініціював видання першого в Україні історико-теоретичного часопису «Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки». Усі ці видання є доступні на веб-сторінці Інституту історії України⁹.

Що є найбільш характерним для нормативного канону української історії? Якщо спробувати відповісти дуже коротко, то це найкраще зробив вже згаданий київський історик Георгій Касьянов. Він писав, що формування нормативного канону пройшло три етапи: на першому – основна увага була звернута на заборонені теми національної історії (а таких було найбільше); на другому – відбувся швидкий поділ історичної пам'яті та історичного простору за етнічною ознакою; на третьому – сформовано національний метанаратив, в якому титульний етнос перетворився на самодостатню і трансцендентну одиницю, що діє поза часом і простором й протистоїть всім іншим народам і державам¹⁰. Такий канон однозначно вказує на те, що в галузі формування історичної свідомості було продовжено ту інтелектуальну традицію, яка склалася ще на початку ХХ ст., була перервана відомими подіями 1917–1920 рр. й отримує завершення в наші дні. Параметри цього канону визначаються завданнями «модерності», або засадами т.зв. української «народницької» і «державницької» історіографії першої половини минулого століття. Серед них – телеологізм, як ідея про природність і закономірність виникнення української нації і держави; есенціалізм, що дає змогу знаходити націю в будь-якій історичній епосі; етноцентричність, яка дозволяє ототожнювати етнос з нацією і «українським народом»; ексклюзивність як особлива трагічність або віктимність української нації; лінійність, що передбачає схему «перетікання» української історії через схеми періодизацій: Трипільська культура – східнослов'янські племена – Київська Русь – Галицько-Волинське князівство – польсько-литовська доба (з наголосом на литовському періоді) – козацька доба і Гетьманат – національне відродження – Українська державність 1917–1920 рр. – радянська Україна (на загал дискусійний період) – незалежна Україна. Складовою частиною канону є обов'язкова національна міфологія, яка

передбачає міфи про заснування, про героїв, про неодмінних ворогів, про жерців і блазнів тощо¹¹.

У підсумку маємо нормативний канон, який служить легітимації української нації та державності й виконує функції компенсації історичної пам'яті в сучасній Україні. Його роль є дуже важливою ідеологічно і політично, але створює певні труднощі у співставленні з іншими історичними наративами Центральної і Східної Європи. Йдеться про те, що відокремлення і виділення української історії з історії польської, російської та радянської відбулося, але воно зродило певні труднощі щодо включення української історії в європейську і узгодження з історією сусідніх народів, передусім російського. Немає можливості зупинитися на розбіжностях української та російської схем історії, але суперечностей тут є багато, і сепарація українського минулого однозначно вступає у суперечність з російським варіантом «спільної» історії, а також дуже болісно відбивається на сучасних українсько-російських відносинах: український метанаратив вкрай вороже сприймається російськими істориками, які бачать у ньому спробу «переписати» історію на догоду політиці, не зауважуючи, що весь попередній період історіотворення був нав'язуванням однобічної проросійської версії «історії Східної Європи»¹². Як складно відбувається відхід російських істориків від давно усталених схем «спільного східнослов'янського минулого» продемонстрували праці Комісії істориків України і Росії, результатом роботи яких стала публікація в Україні «Нарисів історії Росії», підготовлених російськими істориками, і «Історія України: науково-популярні нариси», написаних українськими істориками для російського читача. У коментарі до цієї події, поданому Ю. Шаповалом, відзначено, що для російських колег українська історія виявилася неочікуваним сюрпризом, але факт, що така історія є, дає підстави сподіватися плідних наукових дискусій¹³.

За підрахунками сучасних дослідників до нинішнього часу з'явилося понад два десятки різноманітних синтезів історії України, більшість з яких тою чи іншою мірою обґрунтовують модерністський нормативний канон¹⁴. Не можна сказати, що всі вони однакові за фактографією і способами інтерпретації. Але всі вони засновані на тих методологічних засадах, про які йшлося вище. Були і залишаються спроби «модернізувати» український гранд-наратив. Однією з них, яка б ще двадцять літ тому могла виглядати дуже привабливо, є спроба двох знаних і авторитетних істориків – В. Смолія і В. Степанкова – створити нову концепцію «української національно-демократичної революції XVII ст.», пов'язаної з козацькими війнами¹⁵. Ця концепція, що надає Україні пріоритет у модернізаційних процесах на континенті і містить

такі концепти як «козацтво – українське фермерство», «козацтво – стрижень української ранньомодерної нації» та інші, зустріла серйозну критику фахівців, але, тим не менше, у зглаженому вигляді увійшла до сучасних шкільних і вузівських підручників, оскільки дозволяла перейнятися гордістю за «вклад» в європейську історію. Н. Яковенко назвала цю концепцію «покручем» марксистського шаблону «пролетарської революції»¹⁶.

Не маючи на меті занадто іронізувати над національною тематикою, все ж мусимо окреслити певні недолугі риси сучасного історичного канону та його використання в ідеологічних цілях. Найбільше зауваг фахових дослідників викликають дві теми – трипільська культура, від якої нібито тягнеться родовід українського народу, а також і всіх інших європейських народів, а також українське козацтво. Можна тільки пригадати про те, що ще Президентом Л. Кучмою 2001 р. була затверджена «Національна програма розвитку українського козацтва», яка передбачала в найближчі роки «покозачення» багатьох державних установ. На щастя, про програму забули, але козацька тема не вичерпалася, а навпаки отримала розвиток в діяльності Президента В. Ющенка. Поза численними пам'ятниками і меморіалами В. Ющенко у своїх промовах не забуває експлуатувати козацьку тему. Апофеозом її став виступ Президента на Установчих зборах Ради Українського Козацтва 6 червня 2005 р., де він заявив, що «мирна перемога Майдану («помаранчева революція» 2004 р. – Л.З.)... є продовженням в ряді козацьких перемог, серед яких Каффа і Корсунь, Збараж і Конотоп»¹⁷. Така кон'юнктура зродила цілу зливу підручників для університетів під гаслом утвердження «козацької педагогіки», написаних солідними професорами і доцентами. У них говориться про те, що «козацька педагогіка є унікальним явищем не лише східнослов'янської, а й світової культури». А у резюме таких творів відзначається, що саме особлива «педагогіка» перетворила козацтво на «високоінтелектуальний і суспільствотворчий унікум державотворення, громадське диво Європи, в якому кожен козак – це мудрець, козацький кіш – кіш мудреців, козацький полк – полк мудреців». Як приклад такого мудреця наводиться отаман Іван Сірко, «який воював у Франції, а потім у Паризькому університеті читав лекції з історії України і Польщі»¹⁸. Не дивно, що свої критичні замітки щодо козацької «політики» фахівець О. Русина назвала «дикими танцями».

Нова міфотворчість властива й іншим темам української історії. Серед них Українська революція 1917–1920 рр., національний рух міжвоєнного часу і періоду Другої світової війни. Зрозуміло, що ключові теми українського минулого мають і серйозні наукові дослідження, але

прагнення до ідеалізації всього, що пов'язане з національною боротьбою, неминуче піддається міфологізації, створюючи для істориків певні методологічні труднощі. Адже їх завдання розвінчувати міфи, а не творити нові. В цьому аспекті згадаємо тільки одну працю, яка фахово розвінчує один з міфів «великої вітчизняної війни» про «морально-політичну єдність українського радянського суспільства» у боротьбі з «німецькими фашистами». Це книга київського історика В. Гриневича «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», що з'явилася друком наприкінці 2007 р. У ній на величезному документальному матеріалі з українських, російських і німецьких архівів переконливо показано величезну диференціацію і динамічну трансформацію настроїв населення України в роки світової війни. Дослідник аргументовано стверджує, що більшовикам, незважаючи на застосування всіх можливих і неможливих засобів, не вдалося сформувати в Україні гомогенне суспільство з єдиною радянською ідентичністю і тому Україна весь час залишалася «слабкою ланкою» в сталінській імперії, ареною потужного опору сталінському режиму¹⁹. Останнім часом з'явилося також чимало робіт про німецький окупаційний режим в Україні і Рух Опору, в яких радянський чинник посідав далеко не провідне місце. На жаль, ці роботи дуже слабо відбиваються на суспільній свідомості, де продовжує, зокрема на Сході і Півдні країни, переважати міф «великої вітчизняної війни» і «морально-політичної єдності радянського народу».

Серед тем, в яких поєдналися політична і наукова кон'юнктура, є тема Голодомору 1932–1933 рр. На сьогодні в Україні видано багато фундаментальних документальних збірників і аналітичних праць, в яких однозначно доводиться факт цілеспрямованої політики Москви щодо винищення українського населення, переважно сільського, яке підпадає під визначення геноциду. Нині розпочалася робота над створенням багатотомної «Енциклопедії Голодомору», в якій візьмуть участь учені багатьох країн, а не тільки України²⁰. Активно розробляється тема політичного терору в радянські часи; чи не найбільше в цьому плані зробили київські історики С. Білокінь та І. Білас²¹. Розкриття спецархівів колишніх НКВД, ОГПУ і КДБ обіцяє інтригуючі «відкриття» щодо знаних подій радянського періоду, про що свідчать численні документальні збірники, які вже надруковано²².

Контroversійною темою залишається історія українського національно-визвольного руху, його радикального крила, відомого за аббревіатурою ОУН і УПА. Навколо цієї теми вже багато років бушують політичні пристрасті. Їх сутність у тривкості радянського міфу «українських буржуазних націоналістів – посібників гітлерівських

фашистів». Незважаючи на те, що ще 1997 р. була створена Урядова комісія для вивчення цієї справи, а за її дорученням Робоча група з фахових істориків під керівництвом С. Кульчицького підготувала і 2005 р. опублікувала велику роботу і фаховий висновок з цієї проблематики, опір виваженому сприйняттю теми серед частини українського населення залишається значним²³. Разом з тим, проявляється тенденція міфологізації ОУН і УПА, подібно тому, як свого часу міфологізувався радянський патріотизм. Це простежується в численних виданнях спогадів і біографій діячів українського руху, які демонструють лише патріотичні сторони діяльності підпільних національних організацій і замовчують непривабливі. Особливо гостро це спостерігається в намаганні будь-що заперечити факти колаборації з нацистським режимом в Україні, або виправдати їх боротьбою за національні ідеали, відкинути антипольську акцію ОУН і УПА на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр. Дискусії українських і польських істориків на наукових семінарах, які відбувалися в 1997–2008 рр. і реалізувалися в 10-ти томах матеріалів, дозволили відкрити чимало нових сторінок українсько-польського протистояння в роки останньої світової війни, зменшити відстань між польськими і українськими оцінками цих подій, але, зрозуміло, не скасували відмінних позицій дослідників²⁴.

У зародковому стані перебуває наукове дослідження радянського періоду історії України, який вимагає особливої прискіпливості істориків у зв'язку з поширенням (а часом і штучним підтриманням) ідейно-політичних стереотипів «соціальної справедливості і захищеності» громадян у колишньому СРСР. У цьому плані зроблено поки що дуже мало²⁵. Натомість з'явилися цікаві опрацювання сучасної історії України після 1991 р., що вийшли з-під пера двох серйозних дослідників – С. Кульчицького і Г. Касьянова²⁶. Обидві праці написані в критичному стилі й подають аналіз суспільно-політичних процесів без кон'юнктурних нашарувань. Натомість докладного сучасного вивчення дочекалася радянська історична наука в Україні. Аналіз, проведений В. Яремчуком, показав існування нонконформістських течій в українській історіографії 1950–1980-х років, які намагалися йти врівень з європейською наукою і відкидали заідеологізовані версії офіційної радянської історіографії²⁷.

Ще один «поверх» української історіографії представлений неканонічною історією, котра за взірць має сучасні західні дослідження і намагається працювати в річищі сучасних методологій соціальної та антропологічної історії. Здебільшого такі дослідники спираються на недержавні громадські організації і розробляють тематику з допомогою різних міжнародних фондів. Основними такими центрами є Інститут історичних досліджень Ярослава Грицака при Львівському

національному університеті ім. І. Франка, який видає авторитетний часопис «Україна модерна», Товариство дослідників Центрально-Східної Європи, очолюване Наталією Яковенко при Національному університеті «Кієво-Могилянська академія» із часописом «Український гуманітарний огляд», Східний інститут українознавства ім. Ковальських при Харківському національному університеті ім. В. Каразіна на чолі Володимиром Кравченком і часописом «Схід-Захід» та деякими іншими. У доробку істориків, які гуртуються навколо цих та інших подібних центрів, є неканонічна версія історії України авторства Н. Яковенко і Я. Грицака, оригінальні дослідницькі праці, як от нещодавно видані дослідження Н. Яковенко про уявлення та ідеї в ранньомодерній Україні²⁸, Я. Грицака – про спільноту Івана Франка²⁹, К. Дисси – про відьомство в Україні³⁰ тощо. Одним з напрямів діяльності цих центрів є відстеження історичної літератури та її критичний аналіз.

Низка дослідників новаторського плану працюють нині також в різних українських університетах та інститутах. Слід згадати фундаментальні праці черкащанина Ю. Присяжнюка, присвячені вивченню ментальності українського селянства кінця XIX – початку XX ст.³¹, дніпропетровчанина В. Ващенко – про неврастенічний дискурс історіописання М. Грушевського³², праці киянина О. Толочка про історіописання Татищева³³, дослідження з усної історії під керівництвом запорожанина А. Бойка³⁴, львів'янина В. Ададунова про уявлення Наполеона і французьких урядів щодо західних окраїн Росії³⁵, дніпропетровчанина Ю. Святця про кліометричні методи дослідження українського селянства³⁶ тощо. Ці роботи можна назвати «експериментальними», тобто такими, що не вкладаються в канон, але дають значно глибшу картину минулої дійсності, оскільки спираються на серйозну роботу з джерелами і врахування широкого суспільного тла та індивідуальних особливостей історичних акторів, використання міждисциплінарних підходів до історичного матеріалу. Вони так чи інакше чинять вплив на канонічну історію, яка змушена враховувати здобутки експериментаторів. Йдеться про окремі спроби досліджувати минуле в річищі культурно-антропологічної історії, інтелектуальної історії, гендерних студій, мікроісторії тощо.

Таким чином, український історичний канон поступово позбавляється неоромантичних рис і більше звертається до фахового аналізу на базі опрацювання історичних документів. Цьому сприяє багато чинників, передусім відкритість українського історіографічного простору для різних поглядів і методологій, ознайомлення з якими супроводжується «індивідуальними і колективними відкриттями». Багато в чому це зумовлено фактом навчання і стажування нових

покоління істориків у західних наукових центрах США, Великої Британії, Німеччини тощо. Неабияке сприяння в цьому всі роки надає українська діаспора, передусім Український науковий інститут Гарвардського університету (США), Кафедра історії України Університету Альберти (Канада) тощо. Чимало українських істориків скористалися з польських стипендій і грантів, нагород Американської ради наукових товариств, фондів Фулбрайта і т.д.

Нарешті, окреслимо трохи нижчий «поверх» – низку істориків, вчителів історії і аматорів різних громадських організацій, котрі працюють в краєзнавчій і спеціальній тематиці, як от Наукове Товариство ім. Шевченка, «Меморіал», різні громадські і церковні організації та товариства, зайняті переважно патріотичною роботою і закриттям «темних» плям минулого. Не хочемо тим самим принизити їхній вклад в осмислення минувшини, навпаки, вони мають важливе загальноукраїнське й краєзнавче значення і поповнюють регіональний вимір історії. Відмінність полягає в тому, що ці організації не мають державної підтримки і змушені покладатися на добровільні пожертви або внески. Напевно, найбільш ґрунтовні історичні дослідження на солідній документальній основі публікуються в НТШ, де виходить низка серійних видань «Записки НТШ», «Вісник НТШ» і монографії з різних періодів історії України. Відбудоване НТШ в Україні утримує зв'язки з українськими діаспорними науковими центрами (наприклад, Українська Вільна Академія Наук тощо), намагається творити «громадянську» нішу національного історіописання, зосереджуючись на українознавчій тематиці.

Сучасна українська історіографія має також слабкі ланки. Зокрема це є маргінальність вивчення всесвітньої історії. За останні роки намітилися певні зрушення у вивченні історії сусідніх народів – Польщі та Росії. А щодо західних країн і народів Сходу, то в Україні вони представлені дуже слабо: є лише окремі спеціалісти по історії Угорщини, Чехії, Іспанії, Франції, Японії, США. Всесвітня історія практично немає свого центру поза кафедрами всесвітньої історії, де більшість викладачів прагне захиститись з української історії. Втрачено позиції економічної історії, яка стала «не модною», не створено справжньої військової історії. Загалом, повільно розвиваються спеціальні історичні дисципліни, теоретичні студії.

Українські історики, на жаль, не створили історичного товариства; існують тільки відділення Українського історичного товариства з центром у США (видається часопис «Український історик»). Дуже слабо представлена українська історіографія на Міжнародних конгресах істориків. Україна з 1996 р. є членом Міжнародного комітету історичних наук завдяки фінансовій допомозі діаспори, але надалі має серйозні

труднощі у фінансових стосунках з МКІН. Українські історики були учасниками конгресів МКІН переважно як приватні особи (у Сідней на 20-му конгресі був лише один учасник з України). На жаль, і на ХХІ-му конгресі МКІН в Амстердамі у 2010 р. Україна не буде представлена серед доповідачів різноманітних секцій і, можливо, навіть серед диспутантів через тривіальний брак коштів.

Нарешті, не можна не сказати про ще один «поверх» історіописання – паранауковий, але найбільш популярний у читачів. Йдеться про популярні праці Ю. Шилова, Ю. Канигіна, Степана і Сергія Наливайків і деяких інших авторів, які пишуть фантастичні твори про минуле аріїв-українців, від яких нібито пішли всі інші народи і навіть Ісус Христос був «українцем» з Галичини³⁷. Тут і трипільська цивілізація як найдавніша цивілізація світу, що на три тисячоліття старша за шумерійсько-акадську, створила колесо, письмо, праслов'янську державу Аратта і т.д. На жаль, ці роботи, які можна віднести до белетристичного напрямку «фентезі», мають значно більший вплив на громадян, ніж наукові, бо промовляють не до розуму, а до емоцій. Це приблизно той самий варіант «фоменкізму», з яким зіткнулася російська історіографія. Справа ускладнюється тим, що подібні роботи часом з'являються під грифом Інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, очолюваного поетом і письменником Петром Кононенко, і претендують не на художні твори, а на наукові дослідження. Найбільш голосна справа цього порядку пов'язана з популяризацією фальсифікату ХХ ст. т.зв. «Велесової книги», що нібито містить дохристиянське слов'янське письмо; книга навіть була рекомендована як посібник для середньої школи. А численні критичні статті фахівців не мали жодного резонансу³⁸.

Короткі висновки. Сучасна українська історіографія надолужує втрачений час, пов'язаний з формуванням модерного бачення національного минулого, яке у багатьох європейських народів завершилось в ХІХ – першій половині ХХ ст. Провідними завданнями історичних студій залишаються відокремлення українського минулого від російської та польської схем історичного процесу і творення легітимацийної версії історії України. В центрі історичного процесу перебуває український етнос і його трансформація в сучасну націю. Паралельно з цим українські історики починають засвоювати світовий досвід і напрацювання в інтерпретації минулого країни, повертаючись обличчям від етноцентричної моделі минулого до традиційної багатокультурності населення і території України. Найголовнішим чинником розвитку української історіографії, на щастя, залишається свобода наукової творчості і вибору світоглядних позицій. Тому, можна

сказати, що сучасні «поверхи» українського історіописання не є герметичними, а з'єднуються між собою багатьма сходами: ці переходи значною мірою зумовлені як удосконаленням пізнавального інструментарія, так і суспільними очікуваннями. Позитивним наслідком загальної ситуації з «історією» в Україні залишається затребуваність історичних знань в їх різній інтерпретації і, відповідно, відсутність «безробіття» серед істориків. У недалекому майбутньому, коли дійде до логічного завершення процес формування національної свідомості сучасних українців і буде стабілізована історична пам'ять, з'явиться суспільний інтерес та виникнуть цілком нові запитання до минулого, які змусять дослідників перейти від вивчення макропроцесів до аналізу соціальних мікроструктур, розширити коло досліджень нового порядку, в центрі яких будуть перебувати особи і спільноти нижчого рівня, ніж нації, класи чи держави, а джерела соціальної поведінки шукатимуть на перетині індивідуального та колективного свідомого і підсвідомого. Але це вже буде інша історія та історіографія – віддалені від ідеологічної кон'юнктури і наближені до людських вимірів.

¹ Див.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 липня 1995 р.). – Харків, 1995; Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1997. Випуск 2; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – Київ. – 1998. – № 5; 1999. – № 1; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3; Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття. – Київ, 2000; Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2000–2001. Т. 1–4; Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – Київ, 2000; Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 жовтня 2001 р. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7 (9); Погульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – Київ, 2002; Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Київ, 2002. Число 4; Яковенко Н. Одна Клію; дві історії // Критика. – Київ. – 2002. – Число 12; Нрысак J. Ukrainian Historiography 1991–2001 // Österreichische Osthefte. Wien, 2002. Heft 1/2; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2004; Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог

со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2005. Вып. 13; Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. – Київ. – 2006. – Число 1-2; Портнов А. Історіографія на краях // Критика. – Київ. – 2006. Число 3 та ін.

² Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 850 s.

³ Термін «націоналізація» історії запропонував Г. Касьянов (Див.: Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С. 57-73).

⁴ Див. напр.: Шкільна історія очима істориків: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. Київ, 2008; Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15-16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. – Київ, 2008.

⁵ Підрахунки зроблено за статистичними матеріалами ВАК України, люб'язно наданими автору. Для порівняння варто згадати, що в 1970 р. в Українській РСР працювало 3347 фахових істориків, в тому числі 138 докторів наук і 1199 кандидатів наук, а до початку 1990-х років ця цифра щонайбільше подвоїлась (Див.: Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. Edmonton, Alberta, 1993. Volume 18. Nr. 1-2. P. 50-51).

⁶ Афанасьев Ю.Н. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях // <http://www.yuri-afanasiev.ru/tragedy.html>

⁷ Яковенко Н. Нариси кризової історіографії. – С. 23.

⁸ Лукьянець В.С. Эпигенез образа науки: постмодернистский взгляд // Постмодернизм у філософії, науці та культурі / Вісник Харківського університету. Серія: теорія культури і філософія. – Харків, 2000. – № 464. – С. 128-133; Зашкільняк Л. Постмодерністський виклик і сучасна історична наука // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5-6. – С. 90-99.

⁹ <http://www.history.org.ua>

¹⁰ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого // Критика. – Київ. – 2006. – Число 1-2. – С. 21.

¹¹ Див.: Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С. 57-73.

¹² Докладніше ці питання представлено в: Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Київ, 2004. – Т. 1-3.

¹³ Див.: Шаповал Ю. Контакт, або Точка дотику // День. – Київ. – 2008. – 4 листопада. Книжки: История Украины: научно-популярные очерки / Под редакцией В.А. Смолия. – Москва, 2008; Нариси історії Росії: Пер. з рос. /

Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О. Чубар'яна. – Київ, 2007.

¹⁴ Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – С. 74. Одне з останніх видань – Литвин В.М. Історія України. Підручник. 2-ге доопрацьоване та доповнене видання. – Київ, 2008.

¹⁵ Пор.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648–1676) / Серія «Україна крізь віки», Т. 7. – Київ, 1999.

¹⁶ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Київ. – 2000. – Випуск 3. – С. 58-78.

¹⁷ Див.: <http://www.president.gov.ua/>

¹⁸ Русина О. Дикі танці // Критика. – Київ. – 2005. – Число 6.

¹⁹ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни 1939–1945 рр.). – Київ, 2007. – С. 515-516.

²⁰ Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – Київ, 2008; Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – Київ, 2005; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали / Упорядник Р. Пиріг. – Київ, 2007. 1128 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упорядник А.І. Кудряченко. – Київ, 2008. – 336 с. та ін.

²¹ Політичні репресії радянської доби в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – Київ, 2008. – 684 с.; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ, 2002; Білокінь С. Нові студії з історії большевизму І–VІІІ / С. Білокінь. – Київ, 2007; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – Київ, 1994.

²² Крім часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», що почав виходити з 1994 р., з'являються тематичні збірки документів, зокрема: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. 7 томів, виданих у Варшаві і Києві в 1998–2007 рр.); Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко і С. Кокін. – Київ, 2009. – 1310 с.

²³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). – Київ, 2005; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. – Київ, 2005.

²⁴ Див. напр.: Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003; Іллюшин І. УПА і АК: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) – Київ, 2009

- ²⁵ До серйозних досліджень можна віднести не так багато праць, зокрема див.: Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003
- ²⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. – Київ, 2005; Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – Київ, 2008.
- ²⁷ Яремчик В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого, 2009.
- ²⁸ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2007.
- ²⁹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – Київ, 2006.
- ³⁰ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. – Київ, 2008.
- ³¹ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота. – Черкаси, 2008.
- ³² Ващенко В. Від самопрезентації до методології: Психобіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. – Дніпропетровськ, 2007.
- ³³ Толочко А. П. «История Российской» Василия Татищева: Источники и известия. – Москва; Киев, 2005.
- ³⁴ Усна історія Степової України. Запорізький край / А.В. Бойко та ін. – Запоріжжя, 2008. – Т. 1.
- ³⁵ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. – Львів, 2007.
- ³⁶ Святець Ю. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). – Дніпропетровськ, 2007.
- ³⁷ Див.: Канигін Ю. Путь аріїв. Україна в духовній історії людства. – Київ, 1996; Його ж. Віхи священної історії: Русь-Україна. – Київ, 2005; Його ж. Початок і кінець часів: Новий погляд на Історію. – Київ, 2008; Наливайко С. Українська індоаріка. – Київ, 2007; Наливайко Сергій. Етнічна історія Давньої України. – Київ, 2007 та ін.
- ³⁸ Див. напр.: Аксененко С. Велесова книга (история одной фальсификации) // <http://h.ua/story/127166>; Ісаєвич Я. Сучасні псевдонаукові публікації на історичні теми: два приклади // Україна модерна. – Львів; Київ. – 2008. – Число 13.